

Алла БАРАБАШ

ORCID: 0000-0002-5299-9149

ЗАСТОСУВАННЯ КОЛІЗІЙНОЇ ПРИВ'ЯЗКИ АВТОНОМІЯ ВОЛІ СТОРИН У МІЖНАРОДНИХ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИНАХ ЗГІДНО З РЕГЛАМЕНТАМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

DOI: 10.15330/apiclu.70.4.12-4.22

УДК 341.9:347.6

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Останні десятиліття характеризуються суттєвими змінами у правовому регулюванні сімейних відносин у державах Європейського Союзу. У національних правопорядках з'являються нові правові інститути, зокрема зареєстровані партнерства, а в окремих країнах – можливість укладення шлюбу між особами однієї статі. Водночас сімейне право традиційно належить до тих галузей права, які найбільшою мірою відображають національні правові традиції, соціальні та культурні цінності певної держави, що істотно ускладнює процеси його уніфікації на міжнародному рівні. У поєднанні з активними міграційними процесами зазначені обставини зумовлюють необхідність узгодження різних підходів до правового регулювання сімейних відносин, характерних для національних правових систем окремих держав. У результаті традиційні жорсткі моделі визначення застосовного права в міжнародному приватному праві дедалі менше відповідають сучасним соціальним реаліям і потребують більш гнучких механізмів правового регулювання. Одним із таких механізмів є колізійна прив'язка автономії волі сторін, яка дозволяє учасникам правовідносин обирати право, що підлягає застосуванню.

Важливість дослідження застосування закону автономії волі сторін в країнах ЄС посилюється також необхідністю гармонізації законодавства України з правом Європейського Союзу. У зв'язку з цим аналіз регламентів ЄС, що регулюють сімейні правовідносини з іноземним елементом, та визначення можливостей і меж

застосування колізійної прив'язки автономії волі сторін набуває важливого як наукового, так і практичного значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання застосування колізійної прив'язки автономії волі сторін у міжнародному приватному праві неодноразово ставало предметом уваги вітчизняної правової доктрини. Значний внесок у дослідження цього інституту зробили українські науковці, зокрема Анікіна Г.В., Грамацький Е.М., Довгерт А.С., Задорожна С.М., Котуха О.С., Марченко Д.В., Покачалова А.Г., Цірат К.Г., Чабан О.М. У їхніх працях ґрунтовно розкрито теоретичні засади автономії волі сторін, визначено її значення як колізійної прив'язки та проаналізовано особливості застосування у сфері міжнародних приватноправових відносин.

У науковій літературі загальновизнаною є позиція, відповідно до якої автономія волі сторін виступає провідною колізійною прив'язкою у сфері зобов'язальних правовідносин, що значною мірою зумовлено диспозитивним характером таких відносин та домінуванням у них договірному методу правового регулювання. Саме тому більшість досліджень зосереджена на аналізі застосування автономії волі сторін у договірних зобов'язаннях або ширше – у сфері зобов'язального статуту.

Окремі аспекти застосування автономії волі сторін у шлюбно-сімейних правовідносинах знайшли відображення у працях українських учених. Певну увагу цьому питанню приділено у дослідженні Казарян К.А., присвяченому типам колізійних прив'язок у сфері регулювання договірних правовідносин подружжя [1, с. 252]. Водночас у зазначеній роботі основний акцент зроблено саме на договірних аспектах майнових відносин між подружжям, що свідчить про обмеженість розгляду проблеми застосування автономії волі сторін у ширшому контексті міжнародних сімейних правовідносин.

В той же час зарубіжна доктрина приділяє більше уваги можливості застосування автономії волі сторін у статусних відносинах. Маються на увазі відносини, які стосуються статусу подружжя, зареєстрованих партнерів, носія батьківської відповідальності, боржника та кредитора в аліментних зобов'язаннях.

Проблему застосування автономії волі сторін у статусних відносинах вивчали наступні зарубіжні правознавці: Мірела Зупан [2], Агне Ліманте, Нежа Погорельник Вогрінц [3], Томас Пфайффер, Квінсі К. Лобах [4]. Значний внесок у розвиток наукової доктрини зробив видатний німецький вчений у галузі міжнародного приватного права Дітер Генріх. В його роботі «Privatautonomie, Parteiautonomie: (Familienrechtliche) Zukunftsperspektiven» йдеться про те, що хоча раніше приватна автономія домінувала в договірному праві, наразі вона набуває все більшої популярності в галузі сімейного права. Автономія сторін, право сторін обирати застосовне право знайшли визнання в міжнародному сімейному праві. Наслідки застосування автономії волі в багатьох сферах є не інакше, як революційними, включаючи розлучення за взаємною згодою, співжиття замість шлюбу, дітей, які мають двох законних батьків або двох законних матерів, або навіть трьох батьків (донор сперми та лесбійська пара), сурогатне материнство та вплив на розлучення і аліменти... [5, с. 752].

Попри ґрунтовність і багатоаспектність наукових досліджень вищезазначених учених, окремі аспекти застосування колізійної прив'язки автономії волі сторін у сфері міжнародних сімейних правовідносин, зокрема у світлі положень регламентів Європейського Союзу, потребують подальшого наукового осмислення.

Метою статті є аналіз регламентів Європейського Союзу з метою встановлення можливості застосування колізійної прив'язки автономії волі сторін у сфері міжнародних сімейних правовідносин та визначення особливостей і меж її реалізації.

Виклад основного матеріалу. Витоки принципу автономії волі сторін у сфері сімейних відносин сягають далекої історії: у Франції Шарль Дюмулен визнав принцип для режимів майнового співіснування подружжя ще у 1525 році, задовго до його закріплення у сфері договірних зобов'язань.

Сучасні міжнародні сімейні правовідносини регулюються наступними Регламентами ЄС: Регламентом 4/2009 Ради від 18 грудня 2008 р. про юрисдикцію, застосовне право, визнання і виконання рішень та співробітництво в питаннях аліментних зобов'язань, Регламентом (ЄС) №1259/2010 Ради від 20 грудня 2010

р. про розширення співробітництва в галузі юрисдикції застосовного права до розірвання шлюбу та роздільного проживання подружжя, Регламентом Ради (ЄС) 2016/1103 від 24 червня 2016 р., що реалізує розширення співробітництва в галузі права, застосовного права, а також визнання та виконання рішень з питань режиму майна подружжя, Регламентом Ради (ЄС) 2019/1111 від 25 червня 2019 р. про юрисдикцію, визнання та виконання рішень у справах про розірвання шлюбу та у справах щодо батьківської відповідальності, а також про міжнародне викрадення дітей (переглянута редакція).

Регламент 4/2009 Ради від 18 грудня 2008 р. про юрисдикцію, застосовне право, визнання і виконання рішень та співробітництво в питаннях аліментних зобов'язань. Згідно зі ст. 15 Регламенту 4/2009 право, яке застосовується до зобов'язань по утриманню, визначається Гаагським протоколом від 23 листопада 2007 року про право, що застосовується до зобов'язань про утримання. «Цей Протокол визначає право, що застосовується до зобов'язань про утримання, які виникають з сімейних відносин, батьківства, шлюбу або спорідненості, включаючи зобов'язання про утримання дитини незалежно від сімейного статусу її батьків» [6]. Боржником в аліментних зобов'язаннях є особа, яка повинна надавати утримання. Кредитором в аліментних зобов'язаннях є особа, яка потребує утримання. З характеристики норм Протоколу можна визначити, що у сфері аліментних відносин основною колізійною прив'язкою є закон місця проживання (*lex domicilii*) кредитора (згідно ч. 1 ст. 3 Протоколу, зобов'язання про утримання регулюються правом держави звичайного місця проживання кредитора, якщо цим Протоколом не передбачено інше). У даній сфері можуть застосовуватись і інші колізійні прив'язки. Якщо кредитор не може у відповідності з правом, згаданим у ст. 3, отримати утримання від боржника, то застосовується право держави суду (ч. 2 ст. 4) – мова йде про закон суду, який вирішує спір (*lex fori*). Якщо кредитор не може отримати аліменти від боржника, на основі застосування *lex domicilii* або *lex fori*, то застосовується право держави їх спільного громадянства, якщо таке є.

Згідно ст. 8 Протоколу, кредитор і боржник у зобов'язаннях про утримання можуть у будь-який час визначити право, що за-

стосовується до зобов'язання про утримання, обравши одне з таких: а) право будь-якої держави, громадянином якої є будь-яка зі сторін на момент визначення; б) право держави звичайного місця проживання будь-якої сторони на момент визначення; в) право, визначене сторонами як таке, що застосовується, або право, яке фактично застосовувалося до режиму власності сторін; г) право, визначене сторонами як таке, що застосовується, або право, яке фактично застосовувалося до регулювання розлучення сторін або їх окремого проживання. Можна констатувати, що ст. 8 Протоколу є прикладом обмеженого застосування *lex voluntatis* в аліментних зобов'язаннях. Однак, дана норма не застосовується до зобов'язань про утримання щодо особи віком до 18 років або повнолітньої особи, яка через порушення або недостатність її особистих можливостей нездатна захистити свої інтереси. На наш погляд, обмеження є цілком виправданим, оскільки у зазначених випадках мова йде про вразливих учасників правовідносин, які перебувають у матеріальній, соціальній або фізичній залежності від інших осіб. Дитина, а також повнолітня особа, яка через стан здоров'я або інші об'єктивні обставини не може самостійно реалізувати свої права, потребують підвищеного рівня правового захисту. Надання сторонам необмеженої можливості обирати застосовне право у таких правовідносинах могло б створити ризик вибору правопорядку, менш сприятливого для захисту інтересів утриманця.

Регламент (ЄС) №1259/2010 Ради від 20 грудня 2010 р. про розширення співробітництва в галузі юрисдикції застосовного права до розірвання шлюбу та роздільного проживання подружжя. Згідно ст. 5 Регламенту подружжя мають право обрати закон щодо розірвання шлюбу та роздільного проживання. Однак, вибір обмежується таким правом: а) право держави, де подружжя постійно проживає на момент укладення угоди; або б) право держави, де подружжя востаннє постійно проживало, якщо один із них все ще проживає там на момент укладення угоди; або в) законодавство держави громадянства одного з подружжя на момент укладення угоди; або г) право країни суду. Дана норма є прикладом обмеженого застосування *lex voluntatis* у відносинах щодо розірвання шлюбу та роздільного проживання подружжя.

Регламент Ради (ЄС) 2016/1103 від 24 червня 2016 р., що реалізує розширення співробітництва в галузі права, застосовного права, а також визнання та виконання рішень з питань режиму майна подружжя. Згідно з ч. 1 ст. 22 Регламенту 2016/1103 подружжя або майбутнє подружжя можуть домовитись про обрання або зміну закону, який буде застосовуватись до режиму їх шлюбного майна. Однак, подружжя можуть обрати лише один із двох законів: а) право держави, де подружжя чи майбутнє подружжя або один з подружжя постійно проживає на момент укладення угоди; або б) право держави, громадянином якої є подружжя або майбутнє подружжя на момент укладення угоди. Дана норма є прикладом обмеженого застосування *lex voluntatis* у відносинах щодо у відносинах щодо режиму майна подружжя.

Регламент Ради (ЄС) 2019/1111 від 25 червня 2019 року про юрисдикцію, визнання та виконання рішень у справах про розірвання шлюбу та у справах щодо батьківської відповідальності, а також про міжнародне викрадення дітей (переглянута редакція) (Brussels IIb). Згідно ч. 1 ст. 1 Регламенту 2201/2003, його положення застосовуються у справах, які стосуються: а) розірвання шлюбу, роздільного проживання або анулювання шлюбу; б) встановлення, здійснення, делегування, обмеження та припинення батьківської відповідальності. У Регламенті 2019/1111 поняття батьківської відповідальності визначається досить широко. Воно охоплює всі права та обов'язки щодо особи або майна дитини, які можуть виникати на підставі закону, судового рішення або юридично обов'язкової угоди. До змісту батьківської відповідальності, зокрема, належать права опіки (*custody*) та права доступу (*access rights*), тобто право визначати місце проживання дитини, здійснювати її виховання та підтримувати особисті контакти з нею.

Особливістю підходу Регламенту 2019/1111 є те, що носієм батьківської відповідальності може бути не лише фізична особа, але й юридична особа. Такий підхід пояснюється тим, що у правових системах держав-членів ЄС функції піклування про дитину можуть виконувати також інституційні суб'єкти – наприклад, органи опіки та піклування, соціальні служби, спеціалізовані дитячі

установи або інші організації, яким рішенням суду чи компетентного органу передано відповідні повноваження щодо догляду за дитиною. У таких випадках юридична особа фактично здійснює функції опіки або піклування, що зумовлює включення її до кола можливих носіїв батьківської відповідальності.

Згідно ст. 10 Регламенту 2019/1111, сторони, а також будь-які інші носії батьківської відповідальності повинні погодитись на юрисдикцію цього суду не пізніше моменту відкриття провадження у справі; або чітко прийняли юрисдикцію під час судового провадження, причому суд повинен переконатися, що всі сторони поінформовані про своє право не погоджуватися на таку юрисдикцію. Угода про вибір суду повинна бути укладена у письмовій формі, датована та підписана відповідними сторонами або внесена до протоколу судового засідання відповідно до національного законодавства і процесуальних правил. Будь-яке електронне повідомлення, яке забезпечує можливість збереження запису угоди, прирівнюється до письмової форми. Сторони не можуть обрати будь-який суд. Юрисдикція допускається лише за умови, що дитина має істотний зв'язок із відповідною державою-членом, який може виражатись в одній із трьох форм: а) хоча б одна із осіб, які мають батьківську відповідальність постійно проживає в цій державі-члені; б) держава-член є попереднім звичайним місцем проживання дитини в) дитина є громадянином цієї держави-члена. Найважливішим обмеженням є те, що вибір суду допускається лише тоді, коли це відповідає найкращим інтересам дитини. Окрім того, що положення Регламенту 2019/1111 свідчать про можливість застосування обмеженої автономії волі сторін у міжнародному цивільному процесі, слід сказати, що в цьому випадку йде мова про пророгаційну угоду. Пророгація юрисдикції (prorogation of jurisdiction) – це термін міжнародного приватного процесуального права, який означає поширення або встановлення компетенції суду на підставі згоди сторін.

Досліджуючи Регламенти ЄС не можна не звернути увагу на часто вживаний юридичний термін «звичайне місце проживання». Його визначення було предметом тлумачення Суду Європейського Союзу в контексті аналізу статті 8 Регламенту (ЄС) №

2201/2003 (наразі Регламент 2201/2003 втратив чинність у зв'язку з прийняттям нового Регламенту 2019/1111). Суд зазначив, що поняттю «звичайне місце проживання» має надаватися автономне визначення, яке поєднує об'єктивні та суб'єктивні аспекти. Звичайне місце проживання відповідає місцю, що відображає інтеграцію особи у певне соціальне та сімейне середовище, і повинно визначатися з урахуванням усіх відповідних фактичних обставин, які його формують. Ці орієнтири та чинники, чітко визначені Судом для врахування – намірів особи, тривалості, регулярності, умов та причин перебування на території держави, громадянства, професійних та економічних зв'язків, сімейних та соціальних відносин у державі – повинні застосовуватися (*mutatis mutandis*) також практикуючими юристами або нотаріусами, які надають допомогу подружжю у справах щодо майнового режиму подружжя.

Висновки. Аналіз регламентів Європейського Союзу, що регулюють сімейні правовідносини з іноземним елементом, дозволяє дійти висновку, що автономія волі сторін може проявлятися у двох формах: вибір права (*lex voluntatis*) і вибір суду (*prorogatio fori*). В обох випадках йдеться про обмежену автономію волі сторін. В проаналізованих міжнародних документах встановлено перелік правопорядків між якими сторони можуть здійснити вибір. Даний перелік містить правові системи, які мають об'єктивний зв'язок із відповідними правовідносинами (громадянство, звичайне місце проживання тощо). У такий спосіб європейський законодавець уникає ситуацій, коли сторони обирають «екзотичне» право без зв'язку з відносинами.

Також європейський законодавець визначає коло суб'єктів, уповноважених укладати угоди про вибір права (*lex voluntatis*) та вибір суду (*prorogatio fori*), передбачає гарантії, спрямовані на захист слабшої сторони сімейних правовідносин та забезпечення найкращих інтересів дитини.

Порівняльний аналіз досліджених актів свідчить, що ступінь автономії волі сторін у сфері міжнародних сімейних правовідносин є неоднаковим. Найбільш повно вона реалізується у сфері майнових відносин подружжя, врегульованих Регламентом Ради (ЄС) 2016/1103. Досить широкі можливості для реалізації автоно-

мії волі сторін передбачено також Регламентом (ЄС) №1259/2010, що дозволяє подружжю обрати право, застосовне до розірвання шлюбу або роздільного проживання. Натомість у сфері аліментних зобов'язань, що регулюються Регламентом №4/2009 та Гаазьким протоколом 2007 року, автономія сторін є більш обмеженою та підпорядкованою меті забезпечення належного захисту утримання. Ще більш звужений характер вона має у справах щодо батьківської відповідальності, врегульованих Регламентом (ЄС) 2019/1111, де автономія волі сторін проявляється переважно у формі обмеженого вибору суду і підпорядковується принципу забезпечення найкращих інтересів дитини.

Таким чином, у сімейному праві Європейського Союзу сформувалася модель обмеженої колізійної автономії волі сторін, що пояснюється специфікою сімейних правовідносин, наявністю значного публічного інтересу у цій сфері, необхідністю захисту прав дітей та інших вразливих учасників сімейних правовідносин, а також прагненням забезпечити стабільність сімейного статусу та правову визначеність.

1. Казарян К.А. Типи колізійних прив'язок у сфері регулювання договірних правовідносин подружжя. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право». 2015(20). С. 250-253.
2. Župan M. Izbor mjerodavnog prava u obiteljskim, statusnim i nasljednim stvarima // Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. 2012. Vol. 33, br. 2. P. 629-666. URL : <https://hrcak.srce.hr/file/158121>
3. Limantè A., Pogorelčnik Vogrinc N. Party autonomy in the context of jurisdictional and choice of law rules of matrimonial property regulation // Baltic Journal of Law & Politics. 2020. Vol. 13, №. 2. P. 135-158. URL : file:///C:/Users/sergey/Downloads/Party_Autonomy_in_the_Context_of_Jurisdictional_and_Choice_of_Law_Rules_of_Matrimonial_Property_Regu.pdf
4. Pfeiffer T., Lobach Q. C., Rapp T. (eds.). Facilitating Cross-Border Family Life – Towards a Common European Understanding: EUFams II and Beyond. Heidelberg : Heidelberg University Publishing, 2022. URL : <https://heiup.uni-heidelberg.de/catalog/view/853/1425/129161/11709>
5. Henrich D. Privatautonomie, Parteiautonomie: (familienrechtliche) Zukunftsperspektiven // Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht (RabelsZ). 2015. №. 4. P. 752-767.

URL : https://viewer.content-select.com/pdf/viewer?id=1&id_type=doi&identifiers=10.1628%2f003372515X14373846830025&signature=808fc44499c9189a34a3871d3c96b542512f3c7d&session=00000000-0000-0000-0000-000000000000

- б. *Протокол про право, що застосовується до зобов'язань про утримання* : міжнародний документ від 23 листопада 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_001-07 (дата звернення: 12.01.2026).

Алла БАРАБАШ. Застосування колізійної прив'язки автономія волі сторін у міжнародних сімейних відносинах згідно з регламентами Європейського Союзу.

Статтю присвячено дослідженню застосування колізійної прив'язки автономії волі сторін у міжнародних сімейних відносинах відповідно до регламентів Європейського Союзу. Окрему увагу приділено тлумаченню понять «носії батьківської відповідальності» та «звичайне місце проживання».

У результаті дослідження встановлено, що автономія волі сторін у міжнародних сімейних правовідносинах проявляється у двох формах: вибір права (*lex voluntatis*) та вибір суду (*prorogatio fori*), однак має обмежений характер. Найбільш повно вона реалізується у сфері майнових відносин подружжя та у справах про розірвання шлюбу, тоді як у сфері аліментних зобов'язань і батьківської відповідальності автономія сторін істотно обмежується з огляду на необхідність захисту прав дітей та інших вразливих учасників сімейних правовідносин.

Ключові слова: автономія волі сторін, міжнародні сімейні відносини, регламент ЄС, носій батьківської відповідальності, звичайне місце проживання, *lex voluntatis*, *prorogatio fori*.

Alla BARABASH. The application of party autonomy as a conflict-of-laws connecting factor in international family relations under eu regulations

The relevance of this study stems from significant changes in the legal regulation of family relations in the Member States of the European Union, ongoing migration processes, the need to develop flexible mechanisms for reconciling different approaches to the regulation of international family relations, and the harmonization of Ukrainian legislation with European Union law.

The purpose of the article is to analyse the regulations of the European Union in order to determine the possibility of applying the conflict-of-laws connecting factor of party autonomy in the field of international family relations and to identify the specific features and limits of its implementation.

The article examines the provisions of the European Union regulations and the 2007 Hague Protocol governing the application of party autonomy in international family relations. The content of several key concepts, in particular «holder of parental responsibility» and «habitual residence», is analysed.

The study establishes that party autonomy in international family legal relations may manifest itself in two forms: choice of law (*lex voluntatis*) and choice of

court (prorogatio fori). At the same time, within the law of the European Union it has a limited character. Party autonomy is most fully implemented in the sphere of matrimonial property relations. Relatively broad possibilities for the choice of law are also provided in matters of divorce or legal separation. At the same time, in the sphere of maintenance obligations and in matters concerning parental responsibility, party autonomy is significantly limited and subordinated to the need to ensure proper protection of the maintenance creditor and to the principle of the best interests of the child.

It is concluded that a model of limited conflict-of-laws party autonomy has been formed in the family law of the European Union. This is обусловлено the specific nature of family legal relations, the presence of a significant public interest in this sphere, and the need to protect the rights of children and other vulnerable participants in family relations.

Keywords: party autonomy, international family relations, EU regulation, holder of parental responsibility, habitual residence, lex voluntatis, prorogatio fori.